

9. Сиренко В. Ф. Реальность прав советских граждан. — К., 1983.
10. Кучинский В. А. Личность, свобода, право. — М., 1978.
11. Чхиквадзе В. М. Социалистический гуманизм и права человека: Ленинские идеи и современность. — М., 1978.
12. Слишко С. В. Механизм реализации процессуального статуса субъектов уголовно-процессуальной деятельности: Монография. — Х.: Основа, 2005.
13. Малахов В. П. Философия права. — М., 2002.
14. Розова С. С. Классификационная проблема в современной науке / Отв. ред. Л. С. Сычева. — Новосибирск, 1986.

УДК 343.8.001.76

В. М. Дрьомін

ЕВОЛЮЦІЯ ПОКАРАНЬ В КОНТЕКСТІ ПРЕВЕНТИВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ: ВІД ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ДО ПРОБАЦІЇ

Скільки існують кримінальні покарання, стільки суспільство обговорює питання відповідності покарань здійсненому злочину, умовам тримання засуджених, справедливості. В Україні проблема виконання кримінальних покарань є однією з найгостріших як у соціальному, так і правовому аспектах. Як відомо, реформа кримінально-виконавчої системи в Україні почата практично тільки у 1998 р. Створено Державний департамент України з питань виконання покарань, у розпорядження якого передане виконання усіх видів покарань, у тому числі не пов'язаних із позбавленням волі. Існують управління з питань виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Відбувся перерозподіл функцій між МВС і Державним департаментом із питань виконання покарань. Основна увага в реформі пенітенціарної системи була приділена виконанню покарання у вигляді позбавлення чи обмеження волі.

Проте у загальному ланцюзі реформаторських заходів найбільше консервативною виявилася та частина кримінально-виконавчої системи, що стосується виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Якщо пенітенціарні установи знаходяться під пильною увагою громадськості і міжнародних правозахисних організацій, то соціальне і правове становище засуджених із «іспитовим» терміном практично не відоме. Водночас, з точки зору попередження рецидивної злочинності та соціальної реабілітації, є потреба у вивченні таких питань, як зайнятість даної категорії засуджених, забезпечення житлом, рівень життя, стан здоров'я, можливості медичного обслуговування тощо. Актуальність цих питань неодноразово підкреслювалась автором цієї статті та іншими вченими [1].

У зарубіжній і вітчизняній кримінологічній, кримінально-правовій і пенітенціарній науці ще наприкінці XIX ст. достатньо широко почало обговорюватися питання про доцільність широкого застосування покарання у вигляді позбавлення волі і почали робитися спроби пошуку альтернатив цьому виду покарання. Розчарування в тюремному ув'язненні як доцільній мірі покаран-

ня особливо сильно виявилось відносно короткострокового ув'язнення. Не випадково ще на Стокгольмському конгресі 1878 р. була визначена превентивна та реабілітаційна роль умовного засудження як міри, що надає чималих вигод як суспільству, так і засудженим. На конгресі, що відбувся в 1885 р. в Римі, пропонувалися такі альтернативи короткостроковому ув'язненню покарання: штраф, судова догана, примусові роботи без позбавлення волі, обмеження у виборі місця проживання. У Петербурзькому (1890 р.) та Паризькому конгресах (1895 р.) альтернативи тюремному ув'язненню розглядалися у зв'язку з обговоренням питань про ефективність догани як засобу соціального захисту і виду умовного засудження. На Лондонському міжнародному тюремному конгресі (1925 р.) під впливом англійських делегатів була винесена резолюція, яка передбачала широке застосування альтернатив, які вже були введені англійським законодавством, а саме штраф і систему піклувального нагляду.

У сучасний період у переважній більшості кримінально-правових систем Західної, Центральної, а в останні роки і Східної Європи широкого застосування набули як монетарні санкції (штраф, компенсаційні виплати, конфіскація особистого майна), так і попереджувальні (повне звільнення, умовне засудження без нагляду, тимчасове припинення виконання покарання, застереження, прийняття зобов'язання правопорушника поводитися згідно із законом, відстрочка від прийняття санкцій на певний період тощо).

У різних країнах застосовуються альтернативні покарання, які враховують національні правові та соціальні традиції. Так, відомі такі покарання, як відвідування центру порядку (Англія, Уельс); соціальне попередження (Болгарія); обмеження свободи, домашнє ув'язнення (Італія); ув'язнення на вихідні дні (Голландія, Португалія); попереджувальний нагляд, зобов'язання дотримуватися порядку й нормативної поведінки з порукою або без неї, застави (Кіпр); умовна відстрочка з наглядом або порукою (Польща); застереження із відстроченим штрафом (Німеччина); зареєстрований вирок (Північна Ірландія), прийняття до уваги (Ірландія).

У рішеннях конгресів ООН з попередження злочинності й поводження з ув'язненими збереглась тенденція до поширення у країнах альтернативних санкцій. Так, ще на Першому Конгресі ООН з попередження злочинності (Женева, 1955 р.) було звернуто увагу на важливість застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Так, серед установ, виконуючих кримінальні покарання, були виділені відкриті пенітенціарні і виховні заклади, які в перспективі повинні стати реальною альтернативою місцям ув'язнення. На думку учасників Конгресу, основна перевага відкритих установ полягає у тому, що вони володіють широкими можливостями соціальної реадaptaції засуджених, забезпечують збереження їх фізичного і психічного здоров'я, а умови перебування в цих установах істотно наближаються до умов нормального життя на волі, при цьому контакти із зовнішнім світом не тільки зберігаються, але і за допомогою адміністрації відновлюються втрачені соціально корисні зв'язки.

На VI (1980 р.), VII (1985 р.), VIII (1990 р.) Конгресах ООН з попередження злочинності й поводження з ув'язненими відзначалась необхідність пошуку

ефективних альтернатив позбавленню волі і заходів, спрямованих на соціальну інтеграцію злочинців, повернення правопорушників до суспільно корисної діяльності. Конгреси встановили принципи і напрями дослідження ролі та практики нев'язних санкцій з позицій реформування кримінальної політики, наявних соціально-політичних, економічних, правових, організаційних умов. Важливим кроком було прийняття Стандартних мінімальних правил ООН відносно мір, не пов'язаних з тюремним ув'язненням («Токійські правила»). Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 45/110 від 14 грудня 1990 р., яка затвердила Токійські правила, містить звід основних принципів щодо сприяння використуванню мір, не пов'язаних з тюремним ув'язненням, а також мінімальні гарантії для осіб, відносно яких застосовуються альтернативи тюремному ув'язненню. Токійські правила поширюються на всю сферу кримінальної юстиції (від стадії порушення кримінальної справи до подальшої ресоціалізації засудженого). Важливо те, що Правила мають рекомендаційний характер і повинні застосовуватися з урахуванням політичних, економічних, соціальних і культурних умов кожної країни, а також цілей і завдань її системи кримінального правосуддя. Згідно з Токійськими правилами альтернативи тюремному ув'язненню можуть бути такі: усні санкції; зауваження; догана і попередження; умовне звільнення від відповідальності; покарання, пов'язані з поразенням у громадських правах; економічні санкції і грошові покарання (штрафи); конфіскація або постанова про експропріацію; компенсація жертві; умовне покарання або покарання з відстрочкою; умовне звільнення і судовий нагляд; ухвала про виконання суспільно корисних робіт; направлення до виправної установи з обов'язковою щоденною присутністю; домашній арешт; будь-який інший вид поведіння, не пов'язаний з тюремним ув'язненням; яке-небудь поєднання перерахованих вище мір.

Важливим є те, що Правила рекомендують здійснювати такі профілактичні заходи, як індивідуальна робота, групова терапія, програми за місцем проживання правопорушника і особливе поведіння з різними категоріями правопорушників. Токійські правила рекомендують заохочувати участь громадськості в процесі застосування мір, не пов'язаних з тюремним ув'язненням, яке слід розглядати як надання членам суспільства можливості зробити свій внесок у справу захисту інтересів суспільства. Таким чином, слід зробити висновок щодо посилення на міжнародному рівні превентивної та реінтеграційної ролі покарань, не пов'язаних з позбавленням волі.

Робота з поширення альтернативних покарань, яка почалась в рамках ООН, більш предметно реалізовувалась на європейському рівні. Конвенція Ради Європи «Про здійснення нагляду за умовно засудженими і умовно звільненими правопорушниками» від 30 листопада 1964 р., Резолюція (65) 1 про відстрочку вироку, пробацію та інші міри покарання, альтернативні ув'язненню, Резолюція (76) 10 «Про деякі міри покарання, альтернативні ув'язненню», Рекомендація № R (92) 16 Комітету Міністрів Ради Європи «Європейські правила щодо громадських санкцій та заходів» (1992 р.) визначили основи для національних законодавчих органів і практиків щодо застосування мір, не пов'язаних

з позбавленням волі. Важливим є те, що, на відміну від Токійських правил, Європейські правила містять набагато докладніші рекомендації щодо методів роботи виконавчих органів, участі в їх діяльності громадськості, приватних осіб, про кадри і підбір персоналу служб, виконуючих покарання без ізоляції від суспільства.

Є підстави вважати, що серед альтернативних ув'язненню покарань найбільший інтерес становить таке покарання, як засудження до пробації, та діяльність служб пробації в цілому. Українському кримінальному та кримінально-виконавчому законодавству цей вид покарання невідомий. Пробація широко розповсюджена у Західній Європі та Сполучених Штатах Америки, де її історія нараховує більш ста років [2].

Вивчення цього питання показує, що у деяких країнах Європейського континенту пробаційний вирок спочатку за своєю суттю був відстрочкою виконання покарання або умовним покаранням, при якому єдиною умовою було утримання від повторного скоєння правопорушення. З часом багато країн опинилися під впливом англо-американської традиції, в якій нагляд був невід'ємною рисою пробації.

У сучасних умовах у більшості країн вирок до пробації є умовним засудженням для перевиховання та реабілітації правопорушників шляхом здійснення нагляду за ними в громаді. Нагляд складається як з вимоги додержуватися співробітництва з наглядачем та виконувати вирок, так з права на отримання допомоги. Іншими словами, він включає в себе принципи покарання та допомоги, контролю та піклування.

Розглянемо більш докладно діяльність служби пробації Внутрішнього Лондона (територіально-адміністративної одиниці Лондона), досвід роботи якої автор цих строк вивчав у 2000–2002 роках у рамках спільного проекту зі службою пробації Внутрішнього Лондона.

Перший урядовий проект закону, який пропонує звільнення від відбування покарання, палата лордів в 1886 р. відхилила, однак вже наступного року пробація для злочинців, які скоїли злочин вперше, одержала офіційний статус. Закон 1887 р. надавав право судам, беручи до уваги особливості злочину і минуле життя злочинця, його репутацію, передавати злочинця на «пробацію», яка не була покаранням [3].

Наступним кроком у розвитку даного інституту було прийняття парламентом Закону 1907 р., який встановив серед інших положень те, що злочинець мав перебувати під постійним наглядом. У разі порушень умов ордеру на пробацію давалося право здійснювати приведення засудженого до суду. Пробація почала застосовуватися в усіх судах і щодо всіх злочинів. Умови пробаційного ордеру могли містити спеціальні умови поведінки, наприклад утримуватися від вживання спиртних напоїв або не спілкуватися з небажаними людьми.

Служба пробації сьогодні істотно відрізняється від того становища, у якому вона перебувала кілька десятиліть тому. На розвитку цієї служби за останні роки в Англії, Уельсі та Шотландії відбулося нове законодавство (Закон про компетенцію кримінальних судів 1973 р., закони про кримінальне правосуддя

1972, 1982, 1988, 1991, 1993 рр.). Істотною є та обставина, що з 1991 р. відповідно до Закону про кримінальну юстицію (розділ «Покарання, не пов'язані з позбавленням волі») пробація застосовується як самостійний вид покарання [4].

Вивчення сучасної діяльності служби пробації Внутрішнього Лондона показало, що основними її функціями є:

- забезпечення судів (на досудовій стадії) інформацією про злочинця і рекомендаціями з приводу можливого покарання при винесенні судового вироку, зокрема про доцільність застосування пробації;
- виконання покарань у вигляді засудження до пробації та суспільно корисних робіт;
- підготовка доповідей для Комісії з питань звільнення на поруки і тюремної адміністрації (Parole Board and Prison Service) при прийнятті рішень про умовно-дострокове звільнення;
- підготовка доповідей для судів у справах неповнолітніх для захисту інтересів неповнолітніх і вибору найбільш доцільних мір покарання;
- розроблення і забезпечення ефективних програм виправлення для піднаглядних злочинців;
- робота з засудженими до тюремного ув'язнення як в тюрмі, так і за її межами після умовно-дострокового звільнення;
- співробітництво з іншими державними і громадськими органами і службами для скорішої соціальної реабілітації засуджених і розроблення ефективних методів індивідуальної роботи з ними.

Весь персонал служби пробації, незалежно від напрямку діяльності, сьогодні стоїть перед проблемою балансу між захистом суспільства і реабілітацією злочинців і зменшенням шкоди, заподіяної наслідками відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Багато фахівців вважають, що на сучасному етапі для ефективності та дійсності служби пробації недостатньо, щоб офіцер пробації просто «радив, допомагав і був другом» злочинця без будь-яких явно виражених дій. Є думка, що суспільство не може більш підтримувати і фінансувати роботу з трудними членами суспільства (особливо якщо вони самі не бажають цього), якщо немає відповідної віддачі [5]. Заслужує на увагу ствердження з меморандуму, прийнятого Асоціацією шерифів Шотландії в 1966 р.: «Основним обов'язком офіцера пробації є забезпечення того, що особа в майбутньому не скоїть нового злочину проти кримінального закону, незалежно від того, у якій формі це буде проводитися — нагляд або допомога, порада» [6].

З точки зору організаційних відносин служба пробації, з одного боку, несе відповідальність перед урядом, з другого — перед місцевими комітетами пробації чи старшим офіцером пробації відповідної території.

Вельми помилковою є думка про те, що служба пробації діє автономно. За оцінками деяких фахівців, які тривалий час працювали у службі пробації Великої Британії, Міністерство внутрішніх справ за останні роки відіграло провідну роль в її розвитку і посиленні контролю за діяльністю пробаційних служб. Іншим обов'язком МВС є затвердження трирічних «гнучких планів», на ос-

нові яких місцеві служби пробації розробляють свої власні плани. План включає «ключові показники», наприклад щорічні витрати служби. Це використовується для порівняння діяльності служб пробації відповідних регіонів. Відділ Служби пробації МВС займається також такими питаннями, як пробаційні гуртожитки, співробітництво служб пробації та інших органів і організацій, проведення регіональних нарад, супроводження офіцерів пробації в тюрмах.

Як показує вивчення Національних норм Міністерства внутрішніх справ Великої Британії, для більшості функцій офіцерів служби пробації встановлені надзорні і превентивні обов'язки. Офіцери служби пробації з цією метою готують письмові доповіді для суду, відомі під назвою «довирокові доповіді». В цій доповіді міститься відповідна персональна інформація про правопорушника, аналіз правопорушення, оцінка ризику та, у більшості випадків, пропозиції щодо виду покарання для цього правопорушника. В доповіді може міститися коментар щодо доцільності засудження правопорушника до громадських робіт та можливі ефекти його ув'язнення. Серед інших функцій є:

1. Впроваджувати вироки до громадських робіт, винесені судом, та забезпечувати їх виконання.

2. Робота з особами, позбавленими волі, під час виконання покарання і після нього, щоб допомогти їм влаштуватися після звільнення та виконати вимоги їх дострокового звільнення. Ця частина роботи служби відома під назвою «соціально-виховна робота під час виконання покарання». Офіцери служби пробації, які працюють з особами, позбавленими волі, допомагають їм відбувати покарання та надають підтримку із влаштуванням після звільнення, щоб засуджені могли інтегруватися в громаду та мінімально знизити вірогідність повторних правопорушень.

3. Працювати з правопорушниками безпосередньо та разом з іншими установами, щоб перевиховати засуджених та зменшити ризик шкоди. Офіцери працюють разом із засудженими, щоб змінити їх ставлення та поведінку, а також намагаються вирішувати проблеми, які могли спричинити скоєння ними нового злочину.

Служба пробації працює з іншими установами. До цих установ належать поліція, соціальні служби, органи охорони здоров'я, спеціальні установи, які спеціалізуються, наприклад, у боротьбі з токсикоманією та алкоголізмом. Тісний зв'язок з іншими закладами є необхідним для виконання цього обов'язку та для підвищення ефективності та продуктивності спільної роботи.

4. Працювати з правопорушниками безпосередньо та разом з іншими для зменшення впливу на потерпілих від протиправних вчинків. Хоча більша частина цієї роботи виконується через зв'язок з іншими установами, офіцери служби пробації можуть підтримувати зв'язок з жертвами тяжких злочинів, щоб надавати їм поради, стосовно таких справ, як очікувана дата звільнення засудженого, або щоб дізнатися про їх тривоги і вжити необхідних дій [7].

Особливості національних систем органів кримінальної юстиції є такими, що не дозволяють простого переносу правової системи однієї країни до іншої, яка має зовсім інші правові, культурні та національні традиції. Але в Україні

виникла така кримінальна ситуація, яка потребує здійснення ефективних запобіжних заходів у сфері протидії злочинності. Тому міжнародний та національний досвід зарубіжних країн є корисним для реформування пенітенціарної системи країни. Забезпечення прав людини, зменшення позбавлення волі в структурі покарань, заходи щодо соціальної реабілітації засуджених — головні напрямки діяльності системи кримінальної юстиції на сучасному етапі.

Література

1. Дрьомін В. М. Соціальні та правові підстави застосування в Україні покарань, альтернативних позбавленню волі // *Право України*. — 2000. — № 6. — С. 27–31; Дрьомін В. М. Проблема: зарубіжний досвід обмеження тюремної популяції // *Право України*. — 2000. — № 12. — С. 120–123; Дрьомін В. Н. Теоретические и практические проблемы имплементации Европейских пенитенциарных правил в уголовно-исполнительное законодательство Украины // *Проблемы вхождения Украины в европейское правовое пространство* / Под ред. С. В. Кивалова, М. Е. Черкеса. — О., 1999. — С. 47–67, 114.
2. Jason Ditton. *The Reality of Probation. Formal ethnography of process and practice*. — Glasgow University, 1994. — P. 79; Anthony Osler. *Introduction to the Probation Service*. — Winchester: Waterside Press, 1995; Жак Фаго. Санкції на виконання громадських робіт у Франції // *Бюлетень СЕР*. — 1997. — 5 черв. — Франц. мовою.
3. Anthony Osler. *Introduction to the Probation Service*. — P. 33–36.
4. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии. — М.: Юрид. лит., 1991; Оксамытний В. В. Система уголовных наказаний в Англии. — К.: Наукова думка, 1977; Дрьомін В. М. Зменшення тюремного населення: пошук нових шляхів // *Актуальні проблеми політики*. — 2001. — Вып. 10–11. — С. 238–244.
5. Jason Ditton. *The Reality of Probation. Formal ethnography of process and practice*. — P. 44–49, 125–128.
6. Anthony Osler. *Introduction to the Probation Service*. — P. 35.
7. Оксамытний В. В. Система уголовных наказаний в Англии. — С. 87; Дрьомін В. М. Інститут пробації в зарубіжному законодавстві // *Вісник прокуратури*. — 2001. — № 3. — С. 97–101.

УДК 341.388

Н. В. Дрьоміна-Волок

ПРИНЦИП «NULLUM CRIMEN SINE LEGE» В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ТРИБУНАЛІВ AD HOC

Юрисдикція сучасних міжнародних кримінальних трибуналів ad hoc заснована на використанні Радою Безпеки своїх примусових повноважень відповідно до глави VII Статуту ООН і є загальнообов'язковою і пріоритетною, внаслідок чого повною мірою може називатися «юрисдикцією від імені світового співтовариства». Характерною рисою темпоральної юрисдикції трибуналів є те, що вона може поширюватися на діяння, вчинені до заснування такого судового органу. Так, відповідно до ст. 1 Статуту Трибуналу по колишній Югославії, Трибунал повноважний здійснювати судові переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права (serious